

Át lehet-e a törni a nyelv/rácson?

Kántás Balázs: *Nyelv / Rács / Törés – Közelítések Paul Celan költészetéhez*

A korához képest figyelemre méltó teljesítményt nyújtó fiatal irodalomtörténész, Kántás Balázs Paul Celan munkásságáról tanulmánykötete¹ azért is figyelemreméltó darabja a magyarországi Celan-recepciónak, mert ez idáig ez a könyv a legterjedelmesebb összefüggő kommentár magyar nyelven a XX. század prominens költőjének életművéről. Számos felróható hibája és / vagy vitatható állítása és módszertani aspektusa ellenére olyan irodalomtudományi szakmunka, mely a szintézis igényével lép fel, azaz a benne foglalt tanulmányok a lehető legtöbb nézőpontból igyekeznek megvizsgálni, körüljárni a celani életművet.

Le kell szögeznünk, hogy a kötet tanulmányai nem újonnan keletkezett szövegek, sokkal inkább korábban más összefüggésrendszerekben, kisebb-nagyobb tanulmánykötetekben már publikált, ám a jelen esetben új kontextusba helyezett eszmefuttatások. Kántás eddig három önálló kismonográfiát², illetve számos különnyomatszerű, többnyire a jelen szintetikus igényű kötet egy-egy tanulmányát magában foglaló könyvecskét publikált Paul Celan költészetéről. Hogy hiba volt-e a szövegek „elaprózása”, majd egy közel háromszáz oldalas tanulmánykötetben való rekontextualizálása gyakorlatilag anélkül, hogy az elemzések átdolgozásra, egymáshoz igazításra kerültek volna, esetleg tematikus tanulmánykötet helyett egy monográfia benyomását keltve, arról hosszan

¹ Hivatkozott kiadás: KÁNTÁS Balázs, *Nyelv/Rács/Törés. Közelítések Paul Celan költészetéhez*, Budapest, Fiatal Írók Szövetsége–Ráció Kiadó, 2013.

² KÁNTÁS Balázs, *A magába zárt vers. Paul Celan költészete körül*, Budapest, Napkút Kiadó, 2010.

KÁNTÁS Balázs, *A lélegzetkristály feltörése. Olvasói kommentár Paul Celan Atemkristall című versciklusához*, Budapest, Uránusz Kiadó, 2010.

KÁNTÁS Balázs, *Túl a médiumokon. Paul Celan költészetének mediális aspektusai*, Budapest, Uránusz Kiadó, 2012.

vitatkozhatnánk, itt és most azonban megkísérlek csak és kizárólag a tanulmányszövegek metodikájára, megállapításaik helyességére vagy épp pontatlanságára hagyatkozni.

Az első tanulmány³ Paul Celan sokat elemzett beszédét, a *Meridiánt* kísérli meg művészetelméleti manifesztumként, egy komplex, ugyanakkor többé-kevésbé jól körülhatárolható líraelmélet sarokköveként értelmezni, elsősorban nem a recepciótörténet, sokkal inkább a beszéd végleges változatának textualista, szövegközeli olvasása által. A szerző mindemellett szem előtt tartja azt az implicit dialógust, melyet a szöveg példának okáért Heidegger komplex filozófiai rendszerével, Gottfried Benn *Líraproblémák* című, ugyancsak paradigmikus esszéjével, vagy éppen Oszip Mandelstam esszéisztikájával folytat.

A második tematikus egység,⁴ melyet egyébként kibővített változatban a szerző korábban önálló kismonográfia formájában is publikált,⁵ Celan költészetének mediális aspektusait, a közvetítettség-közvetlenség problémakörét vizsgálja. A költő verseiben, főként kései lírájában egyre erősebben megjelenik a nyelvi szkepszis, a nyelv és általában véve a médiumok közvetítőképessége iránti teljes bizalmatlanság, ugyanakkor ezzel párhuzamosan a sokszoros medialitás lerombolására, de legalábbis csökkentésére, a közvetlenség költői, a mindennapi nyelv felett álló nyelvhasználatán keresztüli elérésére tett határozott törekvés. A közvetlenség nyilvánvalóan nem érhető el, hiszen az emberi világ és kultúra létmódjánál fogva többszörösen közvetített, a médiumok pedig elengedhetetlen kellékei e közvetítésnek, hiszen hordozó nélkül talán üzenet sem lehetséges.

A harmadik tanulmány⁶ a költő kései lírájának lehetséges *redukált esztétikáját* igyekszik vizsgálni, a *Fadensonnen*, az *Im Schlangenwagen*, valamint az *Ein Dröhnen* kezdetű versek tükrében. Auschwitz után, miként a művészetben és a kultúrában minden, úgy a szépség fogalma is radikálisan átértelmeződni látszik. Celan önmagát a *borzalom* (Grauen) és *szépség* (Schönheit) határán elhelyező kései lírája teljes mértékben újragondolja a szépség lehetséges fogalmát, és ha e fogalmat nem is vezeti ki teljes egészében a költészetből, mindenképpen csupán erősen lecsupaszított, redukált formában engedi megjelenni.

³ A tanulmány eredeti megjelenése: KÁNTÁS Balázs, *Paul Celan Meridián című beszéde mint művészetelméleti manifesztum*, Első Század Online. <http://elsoszazad.elte.hu/kantas-balazs-paul-celan-meridian/>

⁴ A tanulmány eredeti megjelenési helye: KÁNTÁS Balázs, *A közvetlenség illúziója. Utalások a medialitásra Paul Celan költészetében*, Első Század Online. <http://elsoszazad.elte.hu/kantas-balazs-a-kozvetlenseg-illuzioja/>

⁵ KÁNTÁS Balázs, *Túl a médiumokon. Paul Celan költészetének mediális aspektusai*.

⁶ A tanulmány eredeti megjelenési helye: KÁNTÁS Balázs, *Komor ég alatt a szép. A szépség aktualizálása Paul Celan kései költészetében*, PRAE 2010/4, 87-95.

A negyedik fejezet⁷ a narrativitással és annak hiányával foglalkozik Celan korai és kései költészetében, a narrációelmélet eszköztárát merész módon alkalmazva e nehezen megfejthető lírára. Celan viszonylag korai, *Tenebrae* című versét elbeszélő költeményként olvassa, mely gyakorlatilag újramesél és átértelmez egy jól ismert bibliai történetet. Celan ebben az időben még olybá tűnik, hitt abban, hogy az irodalom, s azon belül a költészet képes valamit *elbeszélni*, tehát lényegében tartalmakat közvetíteni, akár valóságreferenciával bírni. A tanulmány olvasatában a *Tenebrae* ellenpontjaként jelenik meg a *Stehen – Állni* kezdetű vers az Atemkristall ciklusból, a kései Celan-líra markáns darabjából, melyben Celan már lemondott a dolgok elbeszélhetőségéről és a költészet referenciális lehetőségeiről – a vers itt már nem kísérel meg semmit *elbeszélni* vagy *közvetíteni*, hanem önmagát a valóságból szinte visszavonva magában, egy időt és teret nélkülöző, imaginárius helyen, pusztán *áll*. Ez a (költészetesztétikai?) gondolatmenet természetesen szoros dialógust *folytat A közvetlenség illúziója* című tanulmánnyal.

A kötet ötödik, *Jelentésvadászat*⁸ címet viselő, korábban önálló különnyomat formájában ugyancsak publikált értekezése nem egyébre tesz kísérletet, mint Celan szokatlan szóösszetételeinek értelmezésére, igyekezve kiválasztani a költő életművére legjellemzőbb neologizmusokat, az életmű minden egyes szakaszából, annak szó szintű keresztmetszetét nyújtva. A szóösszetételek vizsgálatakor abból indul ki, hogy azok nem csupán adott versen belüli szokatlan metaforákként, vagy nyelvészeti kérdezőhorizontba helyezkedve esetleg kompozicionális jelentéstartammal bíró neologizmusokként, úgynevezett N + N-típusú összetételekként értelmezhetők, hanem bizonyos keretek között – a lírai kontextust és a celani poétika jellegzetességeit szem előtt tartva – akár önálló szemantikai egységekként, adott esetben mindössze egy-egy szóból álló lírai művekként is olvashatók. Celan (főként kései, hermetikus) poétikájának, miként abban az értelmezők nagy többsége egyetért, alapegysége mindenképpen a *szó*, nem pedig a szintagma vagy a mondat, hiszen a szerző által írt versek jelentős része mindössze néhány szóból áll, a szintaktikai kapcsolatok pedig igen gyakran nem egyértelműek, s ez még tovább gazdagítja az interpretáció lehetőségeit. Az alapvetően *szavakból*, nem pedig annál nagyobb nyelvi egységekből építkező költői nyelvhasználaton

⁷ A tanulmány eredeti megjelenési helye: KÁNTÁS Balázs, *A narrativitás és annak hiánya Paul Celan korai és kései költészetében*, ÚjNautilus, 2010. <http://ujnautilus.info/a-narrativitas-es-annak-hiany-a-paul-celan-korai-es-kesei-kolteszeteben/>

⁸ A tanulmány eredeti megjelenési helye: KÁNTÁS Balázs, *Jelentésvadászat. Paul Celan néhány szokatlan szóösszetételének vizsgálata*, Folyó 2013. április 23.

<http://folyo-irat.hu/mellekvizek/tanulmanyok/580-kantas-balazs-jelentesvadaszat>

belül pedig mindenképpen kiemelt jelentőséggel bírnak a Celan-líra védjegyeként is olvasható szokatlan szóösszetételek, melyek olykor maguk képesek egy-egy vers kardinális elemévé, esztétikumképző tényezőjévé emelkedni.

A hatodik fejezet⁹ sokkal inkább afféle kitekintés a magyar (elsősorban intertextuális) recepció irányában, semmint valódi Celan-olvasat, mely nem kevesebbre tesz kísérletet, mint három paradigmaticus kortárs magyar költő, Jász Attila, Schein Gábor és Géher István László költészetében kimutatni bizonyos Celan-párhuzamokat és lehetséges hatásokat. Megjegyzendő, hogy a kötet fejezetei közül ez az írás távolodik el leginkább a szigorú irodalomtudományos szempontrendszerektől, s valamennyire az interpretáció önkényének csapdájában esve sokkal közelebb kerül az esszé szubjektív műfajához, nem minden esetben meggyőzően nyilatkozva a lehetséges párhuzamokról, miként azt értő kritikájában, a könyv e szöveghelyét kissé talán szigorúan bírálva Szabolcsi Gergely is megjegyzi.¹⁰

A hetedik fejezet, különnyomat formájában korábban már ugyancsak publikált nagytanulmány¹¹ a Holokauszt traumáját mint lehetséges esztétikumképző tényezőt kísérli meg olvasni Celan líráján belül, kezdve az olyan korai művek, mint a *Halálfüge* vagy a *Tenebrae* értelmezésének megkísérlésével, később áttérve az értelmezésnek sokkal inkább ellenálló, ám a Holokauszt traumája és a zsidó identitás problémaköre felől mindenképpen olvasható versekre. A trauma mint esztétikumképző tényező mellett a fejezet másik fő célja, hogy megkísérelje tisztázni a Celan költészetében végig meghúzódó zsidó identitás ellentmondásait, melyhez a szerző élete végéig tisztázatlan, és talán teljes egészében tisztázhatatlan módon viszonyult. Az „*Auschwitz után mit is jelenthet zsidónak lenni?*” olyan kérdés, amelyre semmiképpen sem adható egyértelmű válasz, annyi azonban bizonyos, hogy az identitás immár egyre inkább az elszenvedett trauma, a történelmi tragédia felől

⁹ A tanulmány eredeti megjelenési helye: KÁNTÁS Balázs, [Paul Celan költészetének magyar recepciójának áttekintése, valamint lehetséges hatása a kortárs magyar középnyemzedék lírájára](http://www.folyo-irat.hu/mellekvizek/tanulmanyok/333-kantas-balazs-paul-celan-kolteszetenek-magyar-recepcioja), Folyó 2013. január 05. <http://www.folyo-irat.hu/mellekvizek/tanulmanyok/333-kantas-balazs-paul-celan-kolteszetenek-magyar-recepcioja>

¹⁰ SZABOLCSI Gergely, *Túl nagy falat*, Apokrif Online, 2013. szeptember 12. <http://apokrifonline.wordpress.com/2013/09/12/tul-nagy-falat-konyvkritika/>

¹¹ KÁNTÁS Balázs, *Hamuból poézis. A Holokauszt traumája Paul Celan költészetében*, Dunaharaszti, NAP Alapítvány, 2013.

A tanulmány online megjelenési helye: KÁNTÁS Balázs, *A Holokauszt tapasztalata és a zsidó identitás ellentmondásai Paul Celan költészetében*, Kurázsí, 2013/2.

<http://kurazsifolyoirat.hu/index.php/kezdolap/toprengo/841-a-holokauszt-tapasztalata-es-a-zsido-identitas-ellentmondasai-paul-celan-koelteszeteben.html>

határozódik meg, illetve Celan lírájában markáns módon nyilvánul meg a halottakra való emlékezés, az értük való tanúskodás, illetve a velük / helyettük való beszéd intenciója.

A nyolcadik, a *Megváltatlanul is megváltva – Paul Celan istenképe*¹² címet viselő szöveg öt kiválasztott Celan-vers szövegközeli olvasatán keresztül kísérli meg tisztázni a költő lírájából kiolvasható istenképet, Celan életművének a zsidó és keresztény vallásból egyaránt merítő teológiai vonatkozásait, s e költészet a megváltás lehetőségéhez való igencsak ellentmondásos viszonyát. A szöveg számos ellentmondás feltárása után arra a következtésre jut, hogy Paul Celan komor, a megváltást illetően a legtöbb esetben igencsak szkeptikus versbeszéde mögött mégis ott érezhetünk valamiféle halvány reményt, implicit optimizmust, a megváltás pedig még olyan borzalmas történelmi események után sem egészen lehetetlen vagy elérhetetlen, mint a Holokauszt feldolgozhatatlan traumája.

A kilencedik szöveg¹³ ugyancsak kiterő jelleggel bír, melynek valódi tárgya inkább a recepció, hiszen igazából nem Celan életművét értelmezi, hanem annak egy – egyébként számos tanulmányban visszatérő jelleggel, más-már nézőpontból elemzett – darabját, a *Fadensonnen* kezdetű verset emeli ki példaként, s annak számos magyar, illetve egy angol fordítását összehasonlítva keresi a választ a vers fordíthatóság kérdésére, valamint arra a korántsem egyszerű problémára, mennyire torzítja / változtatja meg a célnyelvi befogadást a fordítás hűsége vagy hűtlensége? Miként azt ugyancsak Szabolcsi Gergely jegyzi meg, talán e fordításelméleti és -gyakorlati kérdéseket feszegető tanulmány a kötet egyik legelmélyültebb, legmagasabb színvonalú írása, melynek vitathatatlan erénye, hogy nem csupán felvet egy-egy problémát, nem csupán feltesz amúgy nyitva hagyható kérdéseket, hanem igen határozott, a szerző markáns véleményét tükröző válaszokat is ad, egyéni véleményt fogalmaz meg Celan, s általában a vers mint műfaj fordíthatóságával és fordíthatatlanságával kapcsolatban.

A kötet utolsó egysége¹⁴ a költő utolsó, immár csupán a halála után publikálásra került, nem sokkal a költő 1970-es öngyilkossága előtt íródott verseiből kísérel meg

¹² A tanulmány eredeti megjelenési helye: KÁNTÁS Balázs, *Megváltatlanul is megváltva. Paul Celan költészetének istenképe*, Első Század Online. <http://www.folyo-irat.hu/mellekvizek/tanulmanyok/333-kantas-balazs-paul-celan-kolteszetenek-magyar-recepcioja>

¹³ A tanulmány eredeti megjelenési helye (két részletben): KÁNTÁS Balázs, *Nyelvbe zárt jelentés 1: A vers fordíthatóságáról egy Paul Celan-vers tükrében*, Irodalmi Jelen Online, 2009/1. <http://irodalmijelen.hu/node/5214>

KÁNTÁS Balázs, *Nyelvbe zárt jelentés 2: A vers fordíthatóságáról egy Paul Celan-vers tükrében*, Irodalmi Jelen Online, 2009/1. <http://irodalmijelen.hu/node/5215>

¹⁴ A tanulmány eredeti megjelenési helye: KÁNTÁS Balázs, *Az örület esztétikája. Paul Celan kései versei és delirium, illetve a neutrum tere*. Első Század Online. <http://elsoszazad.elte.hu/kantas-balazs-az-orulet-esztetikaja/>

értelmezni néhányat. Nem elhanyagolható tényező, hogy Celan ekkoriban már súlyos mentális betegségekkel küzdött, és ha olvasatainkat nem is redukálhatjuk pusztán életrajzi alapú interpretációra, a sok helyütt groteszk, lidércnyomásszerű, olykor szinte értelmezhetetlen képekből építkező versek olvasásához talán támpontot adhat az *őrület / delírium* mint szövegszervező elv, sajátos, bizarr esztétikai karaktert kölcsönözve e szövegeknek. Celan e művei az *őrület esztétikája* által immár egyre bizonytalanabb és baljósabb költői terekbe vezetik az olvasót – a *neutrum terébe*, ahol minden megkérdőjeleződik, s ahol végül minden visszavonja magát a létezésből. A vizsgált versekben erős tendencia figyelhető meg, mely szerint szinte minden értelem felszámolására törekcsenek, sőt, paradox módon akár még magának a költői szövegnek az önfelszámolására is. A mű itt már végképp nem *közöl* vagy *közvetít* valamit, nem szándékozik még csak a közvetlenség illúzióját sem megteremteni – önmagával szembefordulva lemond mindenfajta referencia lehetőségéről, és oda vonul vissza, ahová talán már az olvasó sem képes követni. E tanulmánnyal zárul hát a tíz tematikus egységből felépülő kötet.

Mindent egybevetve Kántás Balázs irodalomtudományi nézőpontrendszerében, ha úgy tetszik, kérdezőhorizontjában egyfajta radikális változás figyelhető meg, s ez meglátszik a kötet tanulmányain belül is. A fiatal irodalomtörténész pár évvel ezelőtt köztudottan Kulcsár Szabó-tanítványként indult, azaz kezdeti írásaira a hermeneutikai és a recepcióesztétikai gondolkodás volt a legjellemzőbb, egy kevés dekonstrukcióval fűszerezve, újabb keletkezésű szövegeiben azonban inkább meghatározó a *close reading* stratégiája és az elméleti megfontolásoktól, teoretikus előítéletektől szinte teljesen mentes, személyes-kontextualizáló olvasat kialakításának intenciója. Nehéz feladat eldönteni, vajon e teoretikus és metodikai eklekticizmus jó vagy inkább rossz tulajdonsága-e a kötetnek – az egyes olvasatokat mindenesetre felettébb érdekessé teszi. Kibontakozik a szerző szemléleti fejlődésének íve is – a (némi dekonstrukcióval átítatott) hermeneutikai és recepcióesztétikai, teoretikus irodalomszemlélettől fokozatosan haladunk az irodalmi szöveg textualitását a maga meztelen valójában megközelítő *close reading* felé, nem egyszer a szigorú, pedáns filológiai apparátust mozgató, tények alapján érvelő tanulmányoktól elkalandozva egészen az esszé műfajának felvállalt intuitív szubjektivizmusáig. Ami pedig ugyancsak különösen érdekes – s a recenzensnek talán nem tiszte ítéletet mondani arról, hogy mindez az olvasatok hasznára vagy kárára válik-e –, hogy e tendenciák, a módszertani eklekticizmus nem csupán az egymás mellett álló tanulmányokat elolvasva válik szembetűnővé, hanem a filológiától az esszéisztikus hangvétel felé történő elrugaszkodás az egyes szövegeken belül is tetten érhető. Ez olykor zavarba ejtő lehet a mindenkori olvasó számára, ám a különböző líraolvasási

technikák iránti nyitottság, a – legtöbb esetben jó értelemben vett – eklekticizmus egyúttal gazdagítja is a különböző olvasatokat.

Ami a kötet filológiai, poétikai megállapításait és az egyes szövegek interpretációit, illeti, úgy vélem, az itt publikált Celan-elemzések többsége inkább felvet bizonyos kérdéseket és azok továbbgondolására késztet, semmint véglegest választ keresne rájuk. A szerző szem előtt tartja, s némely szöveghelyen deklarálja is azt a (kikezdhethetlenné tünő) hermeneutikai alapvetést, mely szerint egyik olvasat sem törekedhet a szöveg teljes megértésére, a megértés folyamatának lezárására, olvasata pedig pusztán egy állomás lehet az értelmezés végtelen folyamatában. Kántás Balázs Celan-olvasatai korántsem hiszik, hogy övék lenne az utolsó szó bármely kérdést illetően is, ez pedig az elemzések vitathatatlan erénye. Erre a lezáratlanságra és nyitottságra utalhat az a – kifejezetten gazdag – bibliográfia is, melyet a kötet végén olvashatunk, főként a költő német, angolszász és francia kritikai recepciójából válogatva. A *Nyelv/Rács/Törés* című tanulmánykötet minden bírálható tulajdonságával együtt kétségkívül fontos állomása Paul Celan magyarországi kritikai recepciójának, s a maga nyitva hagyott kérdéseivel minden bizonnyal ihlető erővel bírhat a jövőben magyar nyelven születő Celan-olvasatok szerzői számára is.